

Віктор МОЙСІЄНКО

ЯКОЮ МОВОЮ ТВОРИЛИСЯ ДУХОВНІ ТА КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ В УКРАЇНІ У XVII-XVIII СТ.

(Міркування з приводу статті Валерія Шевчука “Мова і витворення культурних і духовних цінностей (XVII-XVIII ст.)”)

Досліджуючи давні тексти, жоден дослідник не може оминати питання їх мови, національності автора та мовної ситуації на теренах постання цих творів.

XIV-XVIII ст. – для української культури період унікальний: фактично, не маючи власної держави (за винятком короткочасної козацької) Україна явила світу наддивовиж оригінальні і досконалі зразки письменства. Вони не завжди представлені мовою українською, але про належність їх до української культури сумніву не може бути. Вихідці з України нерідко в цей час здобували освіту в навчальних закладах Європи, тому й не дивно, що з-під їхнього пера з'являлися твори латиною, польською, грецькою мовами. На українських землях, продовжуючи і базуючись на давньоруській писемній традиції Київської Русі, функціонує як основна мова “руська”. Зважаючи на постійну плинність і змінність політико-адміністративного устрою на українських теренах, мовна ситуація тут була напрочуд складною і строкатою.

Ставши офіційною у Великому князівстві Литовському, “руська мова” на давньоруській основі фактично на тривалий час (XIV-XV ст.) була спільною і чи не єдиною мовою предків білорусів та українців. Розмовні (українські та білоруські) риси проникали в неї спорадично, відсоток впливу польщизни в той період був іще мізерно малий. У цей часовий відтинок годі говорити і про стильову різноманітність мовного застосування. “Руська мова” переважно використовувана в діловодстві – канцеляріях ВКЛ. У підпольській Галицькій Русі поряд з “руською” активно вживається латина та з часом все частіше польська мова.

Мовна картина значно змінюється з проникненням на українсько-білоруські землі ідей Реформації. Однією з визначальних таких ідей було піднесення ролі живих національних мов. Найперше народнорозмовні елементи з'являються в перекладах Святого Письма. Згодом вони (розмовні риси) проникають і в інші жанри. Від другої половини XVI ст. “руська мова”, зберігаючи традиційну орфографію, до певної міри націоналізується. З цього часу, попри значну спільність її елементів та категорій, є сенс говорити про варіанти “руської мови”: менш виразно

білоруський та явно два українських – північний і південний. В цей час синонімом до терміну “руська” виступає термін “проста мова”. Дослідники-медієвісти, аналізуючи писемні твори цієї пори, нерідко безапеляційно зараховували їх до надбань чи то білоруської чи української літератур, трактуючи таким чином “руську мову” як виключно білоруську чи українську. Гортаючи студії українських та білоруських вчених (і просто аматорів), важко встановити, якою ж мовою писали свої твори вихідці з України Герасим і Мелетій Смотрицькі, Беринда, Гаватович, виходець з Білорусі Римша тощо. Всі ці та інші письменники писали свої твори “руською мовою”. Сучасні дослідники ж, розшифровуючи цей термін, наповнюють його однозначно або на користь білоруськості, або українськості автора.

Валерію Шевчукові належать численні розвідки (літературознавчі, історичні) про пам’ятки періоду так званого українського бездержав’я – входження українських земель до складу Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Росії. Неодноразово у своїх студіях дослідник торкався проблеми функціонування мови у тодішньому українському суспільстві та використання її у літературних зразках. Найпоследовніше бачення мовної ситуації в Україні у XVI-XVIII ст. Валерій Шевчук подає в спеціальній розвідці “Мова і витворення культурних і духовних цінностей (XVII-XVIII ст.)»².

Літературознавець відзначає, що “мовна ситуація наприкінці XVI ст. в Україні була досить строката: як літературні вживалися мови славенська, книжна українська = проста, латинська, польська, меншою мірою народна українська та грецька”³. Яке ж змістове наповнення вкладає письменник у поняття “славенська мова”, “книжна українська мова” та “народна українська мова”? “Славенська” вживалася для церковних потреб; книжна українська постала на основі руської литовського зразка, церковнослов’янської та народної української; народною українською мовою грають п’єси рибалтівського типу (“Трагедія руська”) чи інтермедії (до драми Я.Гаватовича), складають балади (“Пісня козака Плахти”), героїчні пісні (“Пісня про Хотин у Влохах, складена 1620 р.”)⁴.

Безперечно, до честі відомого письменника-медієвіста варто сказати, що він сміливо наважився запропонувати розв’язок одного з надскладних питань не лише в історії української мови, а й славістики взагалі: проблеми національності “руської”, “книжної”, “простої” мови у XVI-XVII ст.

---

¹ Вал. Шевчук. Самійло Величко та його літопис // Самійло Величко. Літопис. – К., 1991. – С. 19; Героїчне у поетичному дієписі народу // Марсове поле. Книжка перша. Героїчна поезія на Україні X – першої половини XVII ст. – К., 1988. – С.5-13.

² Шевчук Валерій. Мова і витворення культурних і духовних цінностей (XVII-XVIII ст. // Дивослово. – № 3. – 1996. – С.16-22.

³ Ibidem. – С.16.

⁴ Ibidem. – С.16-17.

Закономірно постає ряд запитань до дослідника: чиєю була “руська мова литовського зразка”? Чи існувала поряд з книжною українською книжна білоруська мова? Із визначення Валерія Шевчука книжна української логічно припустити, що існувала, бо так, як в українському суспільстві використовувалася народна розмовна, так і в білоруському відповідно. Тоді які твори писані книжною білоруською? Чи були взагалі у XVII ст. тексти, писані народною розмовною мовою?

Накресливши для себе певну схему-модель, дослідник намагається однозначно під неї підвести все мовне різнобарв'я української літератури аналізованого періоду. Основною реперезентанткою строкатої української мовної палітри у XVI-XVII ст., за Вал. Шевчуком, є мова книжна українська, яка “наприкінці XVI ст. була цілком сформована і вироблена”⁵. Цим терміном учений сміливо послуговується не лише при констатації власних висновків (на що цілком має право як дослідник), але й при перекладах висловлювань письменників, учених давньої епохи. Так, “П.Беринда говорить про правомірність використання книжної української мови в письменстві”... “не погрішили стародавні... Матвія Євангеліє з єврейської мови на еллінську переклавши, Марка ж, Луку та Івана з еллінської перекладаючи, також і богословські книги тлумачачи на словенську мову. Тому й ми ... не погрішили”, перекладаючи на книжну українську⁶. Зрозуміло, що П.Беринда в оригіналі писав про мову “руську” і найменше думав, що за цим ховається – українська чи білоруська. Йшлося передовсім про варіант мови, наближений до живої, розмовної. Таку мету ставили перед собою і Негалевський, і Скорина, і Тяпинський, творці Пересопницького та Житомирського Євангелій. Годі думати, що білорус Тяпинський, працюючи над перекладом Євангелія, найбільше переймався тим, щоб цей переклад його сучасники сприймали саме як білоруський! Те ж саме скажемо про подібну працю українця Негалевського. Що думали ці учені мужі з певною вірогідністю, так це те, що їхня писемна мова явно протиставляється польській і московській, як протиставлялися полякам і москвинам люди руські (на той час українці і білоруси).

Дослідники давнього українського письменства (XV-XVII ст.) нерідко видають бажане за дійсне, констатуючи, що літературно-писемна мова (в даному випадку за термінологією В.Шевчука книжна українська) на кінець XVI ст. вже цілком сформувалася. І зовсім не можна погодитися з думкою письменника, що “твори низького бароко (інтермедії, нищинські і гумористичні вірші, світлові пісні, любовна поезія) творилися майже виключно народною українською мовою”⁷. Тут нерідко підмінюються поняття “літературно-писемна мова” і “розмовна мова”. Не може бути сумніву, що жителі Карпат, Поділля чи Полісся у повсякденні спілкувалися своєю рідною мовою, яка значно відрізнялася від тодішньої писемної.

⁵ Ibidem. – С.18.

⁶ Ibidem. – С.17.

⁷ Ibidem. – С.19.

Дійсно, що весільні, любовні пісні чи поховальні голосіння, наприклад, волиняни виконували не такою мовою, якою була написана Острозька Біблія, ба, навіть не мовою Пересопниці (досить близької до розмовної). Народною розмовною мовою до І.Котляревського в Україні писали лише спорадично, між іншим цільних текстів, як літературних зразків, цією мовою не було. Тут варто говорити про більший чи менший відсоток проникнення живомовних елементів у тодішню писемну мову. Тому ми не підтримуємо думки Валерія Шевчука, що “в кінці XVI ст. поряд із славенською, книжною українською ... як літературна вживалася народна українська”.

Про сформованість літературної мови у науковому розумінні може йтися тоді, коли вона проникає в усі сфери життєдіяльності суспільства і як вищий прикінцевий етап – вона кодифікується (нормується граматиками та словниками). “Руська” (чи книжна українська) мова у кінці XVI ст. використовувалася незаперечно у дшоводстві (великокняжа та міські канцелярії), полемічній та художній літературі. У протестантських громадах (аріани, соціани, кальвіністи тощо) у перекладах Святого Письма та, можливо, при відправі релігійних культів. Вирішальною причиною несформованості (відсутності кодифікації) “руської” мови стала відсутність її у навчальному процесі тодішніх шкіл (як нижчих, так і вищих). Непрямі свідчення про використання цієї мови в школі залишаються бездоказовими припущеннями. Граматики “руської” чи “книжної української” мови видано не було. Федорівські (львівський та острозький) букварі, покликані навчати дітей кириличному письму, зовсім позбавлені розмовних ілюстрацій. Натомість поява граматики церковнослов’янської мови М.Смотрицького фактично розв’язала (не на користь української) питання: бути їй чи не бути. Як своя, рідна поряд з іноземними латиною, грецькою та польською для українців відтоді у школах запанувала мова церковнослов’янська. Книжна українська, залишившись поза школою, певний час продовжує використовуватись у творах художньої літератури, проте сфера її житку не розширюється.

Причина такої недосформованості української мови у XVI-XVII ст., на наш погляд, є та, що одна з реформаційних ідей – піднесення національних мов – наштовхнулася на своєрідний східнослов’янський бар’єр, що постав у вигляді функціонуючої в той час церковнослов’янської мови. Наші західні сусіди – чехи та поляки – пережили процеси Реформації такі ж, як і в решті країн Західної Європи, де єдиною літературно-писемною мовою була латина. Мертва і абсолютно чужа латинь досить швидко поступалася живим чеській та польській мовам. Рух за освіту рідною мовою набрав такої сили і розмаху, що навіть всесильна католицька церква змушена була відступити. Чеська (від XV) і польська (від XVI ст.) мови дуже швидко проникали в усі сфери життя та діяльності тодішнього чеського та польського суспільств, причому безповоротно. Латина залишалась у конфесійній сфері (хоч і там все більше вищого місцевого духовенства не бачили сенсу виконувати розпорядження ієрархів Церкви з Риму

протидіяти впровадженню народної мови у богослужіння) та в науці. Тому від кінця XVI ст., наприклад, в Польщі дійсно є сенс говорити, що літературно-писемна мова на народній основі склалася. Чи то в Мазовші, чи у Великопольщі, чи Малопольщі (нехай з деякими регіональними особливостями) запанувала польщизна.

Ідеї Реформації, як зазначалося вище, докотилися і до українсько-білоруських земель, різко зупинившись на кордоні з Московією. Українська і білоруська шляхта не стояла осторонь загальноєвропейських соціальних процесів. Рух в напрямку онародовлення писемної мови активно розпочався від другої половини XVI ст. З'являються перші паростки цього руху – переклади Святого Письма “руською” (свідомо не пишемо українською чи білоруською) мовою: Пересопницьке Євангеліє, Євангеліє Тяпинського тощо. Але справа в тім, що “руська мова” протопопа Михайла й архімандрита Григорія та Василя Тяпинського не була цілком народною (такою, як вони говорили в повсякденні). У церковнослов'янський мовний каркас вносилися більшою чи меншою мірою польсько-українські та польсько-білоруські живі риси. Основа “руської” мови білоруського та українського зразка була спільна – давньоруська або церковнослов'янська. Іще потрібен був час, аби розмовна стихія зовсім змогла витіснити мертву церковнослов'янщину. Однак такої безповоротності, як в Чехії та Польщі, цей рух на українсько-білоруських землях не набув. Українська і білоруська еліта (меценати і письменники – гроші і розум) засумнівалася у доцільності здійснити надважливий і, можливо, вирішальний крок – друкувати чи не друкувати Святе Письмо “руською” або “простою” мовою. Острозький і Ходкевич не наважилися. І виходить у 1580 році в Острозькій друкарні “краще друковане видання у всьому слов'янському світі” Острозька Біблія тою ж таки мертвою, але все-таки трохи зрозумілою українцям і білорусам, церковнослов'янською. Наслідком цього стала поява згодом (у 1619 році) граматики цієї мови. Те, що в принципі було неможливим у Польщі – поворот до латині, сталося на землях Білорусі та України – поворот до церковнослов'янщини. Не утвердивши своєї народної мови в якості літературно-писемної, відкинувши у повсякденні малозрозумілу церковнослов'янську, українці і білоруси все частіше звертаються, починаючи від XVII ст., до вже сформованої і виробленої мови польської.

XVIII ст. на українських землях позначене значним впливом московської літературної мови, яка, як відомо, в основі своїй старослов'янська, з незначними домішками розмовного місцевого елемента. Це був остаточний наступ на “руську” (“книжну українську”) мову, яка поступово витісняється на підмосковському Лівобережжі славенороською (церковнослов'янською) або російською; на підпольському Правобережжі польською.

Лише в кінці XVIII - на початку XIX ст. з-під пера Котляревського з'являється твір, написаний від початку до кінця живою розмовною тогочасною мовою. У білорусів такі зразки маємо на півстоліття пізніше.

Тут не йдеться про окремі рядки, строфи, притчі, анекдоти, писані розмовною мовою, що траплялися в творах, – а про цільний повний текст. Тобто в силу різних соціально-культурних процесів, що відбувалися на землях східних слов'ян, становлення національних літературно-писемних мов на живомовній основі порівняно із західними сусідами (чехами та поляками) затрималося на 2-3 століття (в українців та білорусів), і взагалі не відбулося подібного руху в москвинів (пізніше росіян), у яких такою мовою весь час була, а згодом остаточно утвердилась трохи “оживлена” і “змодифікована” мертва церковнослов'янська.

Саме крізь призму сказаного досить непросто іноді “націоналізувати” східнослов'янську пам'ятку, писану кирилицею в період XIV-XVIII ст. Особливо це стосується білорусько-українського розмежування. Для порівняння, людина, котра знає польську і чеську мови, ніколи не помилиться, читаючи пам'ятку XVI ст., на предмет віднесеності її до тієї чи іншої мови. Хоч це споріднені (досить близькі) мови однієї групи. Пам'ятки, писані на теренах Східної Славії не завжди можуть національно ідентифікувати навіть фахівці. Якою мовою писав інтермедії до своїх драм Я.Гаватович, свої вірші А.Римша? Якою мовою виголошував свою відому промову І.Мелешко? Для білорусів та українців це питання риторичне. Звичайно білоруською, – в один голос заявляють білоруси. Звичайно українською, – відповідають українці. Таким непорозумінням блискуче скористалися російські вчені і, як завжди, єдиноправильно розв'язали суперечку. Оскільки самі давні письменники свою мову називали “руською”, то от вам, українці і білоруси, й відповідь: всі ці спірні твори (а їх у XVI – першій половині XVII ст. була абсолютна більшість) писані “западнорусским наречием”.

Повертаючись до питань, поставлених на початку статті, маємо зауважити, що на кінець XVI ст. “книжна українська” мова остаточно не сформувалась. Якби сформувалась і була дійсно українською, то не було б такої плутанини щодо віднесеності пам'ятки до тієї чи іншої культури. “Руська”, “книжна”, “проста” мова в певний проміжок часу була наднаціональною для українців і білорусів. Ця “руська” спільна для українців і білорусів мова могла виявляти більш або менш виразно локальні розмовні риси. Чи не тому твори українських письменників, писаних “книжною українською” перекладаються сучасною українською мовою, в тому числі і В.Шевчуком. Ті ж поляки польську мову, наприклад, Рея (XVI ст.) на сучасну польську не перекладають. Нема потреби.

Тож культурні та духовні цінності в Україні в XVII-XVIII ст. творилися мертвою (церковнослов'янською), чужою (польською) та до певної міри штучною наднаціональною “руською” або “книжною” мовами. Народною українською мовою ці цінності в окреслений період не писалися. Те, що Валерій Шевчук констатує як факт у XVI ст., реально сталося у XIX.